

INSTYTUCJA WYŁĄCZENIA SĘDZIEGO GWARANTEM BEZSTRONNOŚCI SĄDU KOŚCIELNEGO

THE INSTITUTION OF EXCLUSION OF THE JUDGE GUARANTEES THE IMPARTIALITY OF THE ECCLESIASTICAL COURT

Adrian Redzyna CM

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Polska
e-mail: adrian.redzyna24@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4781-8972>

Abstrakt

Artykuł porusza problematykę instytucji wyłączenia sędziego związanej z zasadą niezawisłości sędziego kościelnego w sprawowaniu bezstronnego wymiaru sprawiedliwości. W pierwszym punkcie zwrócono uwagę na przyczyny wyłączenia sędziego, dochodząc do wniosku, że wyłączeniu podlega sędzia, wobec którego zachodzi uzasadnione podejrzenie stronniczości. W kolejnym punkcie omówiono procedurę wyłączenia sędziego od orzekania w procesie, ze szczególnym uwzględnieniem organu kompetentnego do rozstrzygnięcia sprawy wypadkowej o wyłączenie sędziego. W ostatnim punkcie zostały przywołane skutki uwzględnienia wniosku o wyłączenie sędziego, którymi są: po pierwsze, zmiana osoby sędziego, a nie stopnia postępowania; po drugie, ważność czynności procesowych dokonanych przed i po złożeniu wniosku o wyłączenie. Autor w kilku miejscach opracowania stawia pytania oraz proponuje doprecyzowanie przez ustawodawcę niektórych kwestii w przedmiocie instytucji wyłączenia sędziego. W konkluzji należy stwierdzić, że instytucja wyłączenia sędziego stanowi fundament i gwarancję rzetelnego oraz bezstronnego procesu kościelnego.

Słowa kluczowe: prawo kanoniczne procesowe, proces kanoniczny, bezstronność sądu, niezawisłość sędziowska, wyłączenie sędziego

Abstract

The article examines the mechanism of a judge expulsion with regard to the principle of independence of a judge during the performance of the impartial administration of justice. In the first point, attention was drawn to the reasons for

the exclusion of a judge, followed to the conclusion that the expulsion is a subject to a judge against whom there is a justified suspicion of bias. The next point showcases the procedure of excluding a judge from adjudicating in a trial, with a particular emphasis on the authority competent to resolve an incidental case for excluding a judge. In the last point, the research was carried out on the consequences of accepting the act to disqualify a judge. The first outcome is a change of a judge, not the nature of the proceedings; and the second result is a validation of the procedural steps taken before and after the application for the request of a judge removal. The author raises a number of questions as well as offers some clarifications for the legislator on the mechanism of a judge's expulsion. To summarize, the institution of judge removal forms the pillar and guarantee of a fair and impartial church trial.

Keywords: procedural canon law, canon law process, impartiality of the court, judicial independence, removal of a judge

Wprowadzenie

Jednym z podstawowych zadań sędziego kościelnego jest procesowe poszukiwanie prawdy obiektywnej dotyczącej rozpatrywanej przez niego sprawy. Proces, którym kieruje sędzia, zmierza do osiągnięcia przez niego pewności moralnej, o której stanowi Kodeks Prawa Kanonicznego z 1983 r. w kan. 1608 § 1, i do wydania wyroku. Tak istotna funkcja sędziego, jak również troska Kościoła o zagwarantowanie wiernym bezstronnego i obiektywnego wymiaru sprawiedliwości, uzasadnia potrzebę obowiązywania w sądownictwie kościelnym instytucji wyłączenia sędziego. Cieszy się ona zainteresowaniem zarówno ze strony ustawodawcy, jak i doktryny kanonicznej oraz orzecznictwa Trybunałów Stolicy Apostolskiej, co znajdzie odzwierciedlenie w niniejszym artykule. Autor stawia sobie za cel przedstawić w sposób jak najbardziej kompleksowy instytucję wyłączenia sędziego oraz jej wpływ na bezstronność sądu, a jednocześnie na niezawisłość sędziego kościelnego. Zostaną przedstawione przyczyny, procedura oraz skutki wyłączenia sędziego dla całego procesu prowadzonego przed sądem kościelnym. Takie zaprezentowanie tematu przyczyni się do lepszego zrozumienia funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w Kościele rzymskokatolickim.

1. Przyczyny wyłączenia sędziego

Bezstronność, czyli brak uprzedzeń, obiektywizm [Szymczak 1988a, 150] stanowi integralną część prawa kanonicznego i jest jedną z fundamentalnych zasad sprawowania władzy w Kościele. Zobowiązuje ona kompetentny organ do podejmowania decyzji nie na podstawie osobistych przekonań czy uprzedzeń, ale na podstawie obiektywnych kryteriów. Prawo kanoniczne przywołuje tę zasadę w formie nakazu odrzucenia wszelkiego „względu na osobę”, będącego przeciwieństwem bezstronności (kan. 524, 626, 830 § 2, 1181). Wzgląd na osobę (*acceptio personarum*) – czyli „stronniczość” – określany był przez św. Augustyna z Hippony jako kierowanie się przy podejmowaniu decyzji nie tyle racjami merytorycznymi, ile faworyzowaniem jednej ze stron z uwagi na pewne względy osobiste, np. współczucie czy uznanie. Tego rodzaju stronniczość sprzeciwia się sprawiedliwości rozdzielczej, na którą zwracał uwagę św. Tomasz z Akwinu [Majer 2019, 262]. Taka stronniczość została również potępiona przez Boga, „który nie ma względu na osobę” (Rz 2,11; Ef 6,9). Każdy podmiot wykonujący w Kościele władzę rządzenia musi mieć na względzie dobro całej wspólnoty kościelnej, bez faworyzowania kogokolwiek, stając zawsze ponad osobistymi interesami. Bezstronność wynika zarówno z zasady sprawiedliwości, jak i ze szczegółowych norm regulujących sprawowanie władzy. Widać to przede wszystkim na płaszczyźnie sądowej: sędzia kościelny wydając wyrok, musi być wolny od wszelkiego rodzaju nacisków z zewnątrz [tamże, 263]. Niezawisłość sędziowska jest ustawową zasadą sprawowania kościelnego wymiaru sprawiedliwości, zgodnie z którą wyroki wydawane przez sędziego są jego samodzielną decyzją, wydaną w granicach prawa i na podstawie własnego przekonania [Pikus 2002, 277].

Bezstronność sędziego gwarantuje m.in. instytucja wyłączenia sędziego na wniosek strony procesowej. Instytucja ta została już skodyfikowana w kan. 1613-1616 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. Aktualnie ustawodawca reguluje tę instytucję w kan. 1448-1451. Natomiast na gruncie procesu o orzeczenie nieważności małżeństwa o instytucji tej stanowią art. 67-70 instrukcji procesowej *Dignitas connubii* z 2005 r. W kan. 1613 § 1 KPK/17 ustawodawca postanowił, że sędzia nie może przyjąć do rozpoznania sprawy w kilku przypadkach: z racji pokrewieństwa lub powinowactwa w każdym stopniu linii prostej i do drugiego stopnia linii bocznej; z racji sprawowania opieki lub kurateli; z racji wielkiej zażyłości lub niechęci;

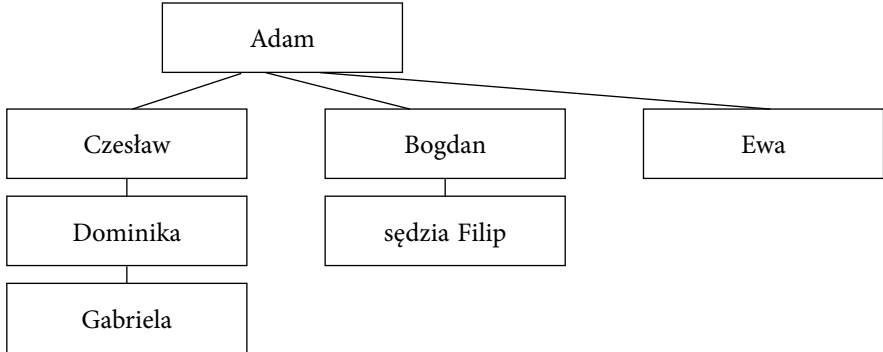
z racji spodziewanej korzyści lub dla uniknięcia szkody; z racji wcześniej pełnionej w sprawie funkcji adwokata czy pełnomocnika. Jeżeli natomiast przyjąłby sprawę, w której zachodziłaby jedna z powyższych okoliczności, można byłoby go wyłączyć ze sprawy na wniosek któregoś ze stron zgodnie z kan. 1614 § 1 KPK/17. Obecnie ustawodawca w kan. 1448 § 1 postanawia, że sędzia nie może przyjąć do rozpoznania sprawy w ośmiu przypadkach: z racji pokrewieństwa w każdym stopniu linii prostej i aż do czwartego stopnia linii bocznej; z racji powinowactwa w każdym stopniu linii prostej i aż do czwartego stopnia linii bocznej; z racji sprawowania opieki; z racji sprawowania kurateli; z racji wielkiej zażyłości; z racji wielkiej niechęci; z racji spodziewanej korzyści oraz dla uniknięcia szkody. Widać więc, że przepis ten został jedynie zmodyfikowany w kwestii stopnia pokrewieństwa i powinowactwa w linii bocznej (z drugiego na czwarty stopień). Natomiast kwestię wykluczenia z udziału w procesie sędziego, który we wcześniejszej instancji występował w charakterze adwokata albo pełnomocnika przynajmniej jednej ze stron procesowych, reguluje obecnie kan. 1447. Ten przepis do katalogu osób wykluczonych *ipso iure* od orzekania w procesie dołącza ponadto sędziego, rzecznika sprawiedliwości, obrońcę wężła, świadka oraz biegłego, którzy byli wcześniej zaangażowani w rozpatrywaną sprawę. Złamanie powyższego zakazu skutkowałoby nieważnością nieusuwalną wyroku (kan. 1620, 1°) oraz stanowiło podejrzenie stronnictwa sędziego, a więc także stanowiłoby uzasadnioną przyczynę jego wyłączenia ze sprawy na wniosek strony – zarówno powodowej, jak i pozwanej – zgodnie z kan. 1449 § 1.

1.1. Pokrewieństwo lub powinowactwo

Pokrewieństwo jest stosunkiem, jaki zachodzi między ludźmi połączonymi węzłami krwi pochodzącymi od wspólnego przodka [Szymczak 1988b, 774]. Natomiast powinowactwem określa się stosunek rodzinny zachodzący między jednym z małżonków a krewnymi drugiego małżonka [tamże, 870]. Pokrewieństwo w prawie kanonicznym oblicza się poprzez linie i stopnie. W linii prostej jest tyle stopni, ile zrodzeń, czyli osób, nie licząc przodka. Natomiast w linii bocznej jest tyle stopni, ile jest osób w obydwu razem liniach, nie licząc przodka (kan. 108). Natomiast powinowactwo powstaje z ważnego małżeństwa – nawet niedopełnionego – i istnieje między mężem a krewnymi żony oraz między żoną a krewnymi męża. Oblicza się je w taki sposób, że krewni męża są w tej samej linii i w tym samym stopniu

powinowatymi żony i odwrotnie (kan. 109). Dla lepszego zrozumienia sposobu liczenia pokrewieństwa oraz powinowactwa można posłużyć się poniższym przykładem:

Grafika 1. Sposób liczenia pokrewieństwa w prawie kanonicznym

Źródło: opracowanie własne

Zgodnie z kan. 1448 § 1 wyłączeniu od rozpoznawania sprawy z racji pokrewieństwa lub powinowactwa podlega sędzia, który jest krewnym bądź powinowatym którejs ze stron procesowych we wszystkich stopniach linii prostej oraz do czwartego stopnia linii bocznej. Z powyższej ilustracji wynika, że sędzia Filip jest spokrewniony: z Bogdanem – w pierwszym stopniu linii prostej; z Adamem – w drugim stopniu linii bocznej; z Ewą – w trzecim stopniu linii bocznej; z Czesławem – w trzecim stopniu linii bocznej; z Dominiką – w czwartym stopniu linii bocznej; z Gabriellą – w piątym stopniu linii bocznej. Zatem sędzia Filip podlega wyłączeniu – o ile sam wcześniej nie powstrzymał się od orzekania – w przypadku, gdy przynajmniej jedną ze stron procesowych byłiby: Bogdan, Adam, Ewa, Czesław lub Dominika. Może jedynie sądzić sprawę Gabrieli, która jest spokrewniona z nim dopiero w piątym stopniu linii bocznej.

1.2. Opieka lub kuratela

W wykonywaniu swoich uprawnień osoba małoletnia – czyli osoba poniżej 18 roku życia (kan. 97 § 1) – podlega władzy rodziców lub opiekuna prawnego. Wyjątek stanowią te sprawy, w których małoletni na podstawie prawa Bożego albo kanonicznego są wyjęci spod władzy swoich rodziców

bądź opiekuna prawnego (np. w odniesieniu do kanonicznego prawa procesowego – kan. 1478). Ustawodawca kościelny stosuje klauzulę odsyłającą do prawa państwowego odnośnie do ustanawiania opiekuna prawnego oraz sprawowania przez niego władzy nad małoletnim – kanonizacja ustawy cywilnej. Wyjątek stanowią te sprawy, w których prawo kanoniczne zastrzega co innego albo biskup diecezjalny uznał w pewnych przypadkach – ze słusznej przyczyny – że należy zatroszczyć się o ustanowienie innego opiekuna niż ten ustanowiony przez prawo państwowe (kan. 98 § 2 i 1479). Opiekę w prawie kanonicznym przyznaje się małoletnim. Jej sprawowanie powierza się ustawowemu przedstawicielowi osoby małoletniej, która nie ma rodziców albo której interes prawny jest sprzeczny z interesem prawnym rodziców. Ponadto w *Kodeksie cywilnym*¹ w art. 13 § 2 uregulowano, że dla osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie – zgodnie z polskim prawem – ustanawia się opiekę, chyba że pozostaje ona pod władzą rodzicielską. Natomiast kuratelę – co do zasady – przyznaje się pełnoletnim, którzy potrzebują specjalnego reprezentowania lub pomocy. Jej sprawowanie powierza się ustawowemu przedstawicielowi osoby pełnoletniej, niezdolnej do czynności prawnych. Kuratora można przyznać również osobie małoletniej (kan. 105 § 2), której sytuacja prawna nie jest chroniona przez rodziców lub opiekuna prawnego albo zachodzi konflikt interesów pomiędzy małoletnim a rodzicami bądź opiekunem prawnym. Ponadto w art. 16 § 2 k.c. uregulowano, że dla osoby ubezwłasnowolnionej częściowo – zgodnie z polskim prawem – ustanawia się kuratelę. Opiekę i kuratelę reguluje również *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*² w art. 145-184. Należą one do instytucji chroniących osoby niezdolne do samodzielnego działania. Przez konflikt interesów – do jakiego mogłoby dojść – wyłączeniu od rozpoznawania sprawy z racji sprawowania opieki lub kurateli podlega sędzia, który sprawuje taką opiekę bądź kuratelę nad którąś ze stron procesowych.

¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – *Kodeks cywilny*, Dz. U. z 2022 r. poz. 1360 z późn. zm. [dalej: k.c.]. W k.c. ustawodawca wyróżnia trzy rodzaje zdolności do czynności prawnych: pełną (art. 10 i 11 k.c.); ograniczoną (art. 15 i 16 k.c.) wraz ze skutkami (art. 17-21 k.c.); brak zdolności (art. 12 i 13 k.c.) wraz ze skutkami (art. 14 k.c.).

² Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Dz. U. z 2020 r. poz. 1359.

1.3. Wielka zażyłość lub niechęć

Zażyłością są określane bliskie, poufale stosunki [Tenże 1989c, 980]. Natomiast niechęć jest nieprzyjaznym uczuciem, względnie niezyczliwością wobec kogoś lub uprzedzeniem do kogoś [Tenże 1988b, 323]. Wyłączeniu od rozpoznawania sprawy podlega sędzia, który jest związany z którąś ze stron procesowych wielką zażyłością (*intimae vitae consuetudinis*) spowodowaną m.in. wspólnym zamieszkiwaniem, prowadzeniem wspólnych interesów czy bardzo bliską przyjaźnią z którąś ze stron. Wyłączyć ze sprawy należy także sędziego, który darzy którąś ze stron niechęcią (*magnae similitatis*), która może być spowodowana m.in. wielką nieprzyjaźnią prowadzącą do antypatii lub nieprzejednanej nienawiści względem któreś ze stron procesowych [Del Amo 2023, 895]. Ustawodawca kościelny w żadnym miejscu nie wymienia enumeratywnie przykładów sytuacji, w których można byłoby mówić o wielkiej zażyłości lub niechęci. Dlatego też bazując na doktrynie kanonistycznej oraz doświadczeniu życiowym należy w każdej konkretnej sytuacji rozważyć ocenić, czy dana sytuacja wyczerpuje znamiona *intimae vitae consuetudinis* bądź *magnae similitatis*.

1.4. Spodziewana korzyść lub uniknięcie szkody

Wyłączeniu od rozpoznawania sprawy podlega wreszcie sędzia, który spodziewa się od któreś ze stron procesowych korzyści (*lucri faciendi*) materialnej lub duchowej, albo chce uniknąć szkody (*damni vitandi*) również materialnej lub duchowej. Najczęściej bowiem sędzia, który spodziewa się od któreś ze stron procesowych jakieś korzyści bądź chce uniknąć szkody, jest związany silnymi więzami z którąś ze stron. Przez zainteresowanie rozstrzygnięciem sprawy (np. z racji otrzymania jakiegoś stanowiska) wyrok przez niego wydany mógłby okazać się wynikiem podjęcia decyzji stronniczej [Pawluk 2016, 209]. Ze spodziewaną korzyścią łączy się także zakaz przyjmowania przez sędziego jakichkolwiek podarków z okazji prowadzenia przez niego sprawy, zawarty w kan. 1456 oraz art. 74 DC. Takie naganne zachowanie mogłoby wzbudzić uzasadnione podejrzenie braku bezstronności sędziego.

1.5. Inne przyczyny

Powstaje pytanie: czy oprócz powyższych przypadków można także w innych okolicznościach wyłączyć sędziego kościelnego od rozpoznawania

danej sprawy? Zdaniem autora tego opracowania należy na powyższe pytanie odpowiedzieć twierdząco. Wynika to przynajmniej z dwóch powodów. W kan. 1448 § 1 wymienione są jedynie przypadki, w których sędzia nie może przyjmować do rozpoznania sprawy, którą w jakikolwiek sposób jest zainteresowany. Zachodzi jednak zasadnicza różnica pomiędzy wycofaniem się sędziego od rozpoznawania danej sprawy a jego wyłączeniem na wniosek którejś ze stron procesowych. Wycofanie się sędziego (*iudex inhabilis*) od orzekania w danym procesie jest suwerenną decyzją sędziego, podjętą na podstawie przepisów prawa kanonicznego oraz jego własnego sumienia. Natomiast wyłączenie sędziego (*iudex suspectus*) jest dokonywane na wniosek strony procesowej, a więc w tym przypadku inicjatywa nie należy do sędziego, ale do strony procesu. Za tym, że istnieje również szereg innych przyczyn mogących spowodować wyłączenie sędziego, opowiadała się również jurysprudencja rotalna³ w czasie obowiązywania KPK/17 oraz część doktryny kanonistycznej. Wydaje się więc zasadnym twierdzenie, że również w obecnym stanie prawnym sędziego można wyłączyć w każdym przypadku, w którym zachodzi uzasadnione podejrzenie którejś ze stron procesowych o kierowanie się przez sędziego preferencją osób biorących udział w procesie jako strony (art. 67 § 1 DC). Innymi słowy, sędzia podlega wyłączeniu w każdym przypadku, w którym zachodzi uzasadnione podejrzenie jego stronniczości.

Podczas tworzenia, stosowania, jak i interpretacji prawa kanonicznego należy także uwzględnić jego specyfikę, np. *forum internum*⁴. W związku z tym można postawić pytanie: czy okoliczność bycia spowiednikiem którejś ze stron procesowych stanowi wystarczającą przyczynę wyłączenia takiego kapłana od orzekania w procesie? To pytanie może stać się zarzewiem dalszej dyskusji.

W sprawach o orzeczenie nieważności małżeństwa pewnego rodzaju granicę interpretacyjną w kwestii wyłączenia sędziego wyznacza DC, która w art. 68 § 5 reguluje, że czynności procesowe dokonane zgodnie z prawem przez sędziego nie mogą stanowić uzasadnienia wniosku o jego wyłączenie, z wyjątkiem przypadków, które są opisane w kan. 1448 § 1. Stąd też w procesach o orzeczenie nieważności małżeństwa nigdy wystarczającą przesłanką do wyłączenia sędziego nie będzie niekorzystna dla którejś

³ Dec. c. De Jorio z 15 lutego 1964 r., RRD 56 (1964), s. 143, n. 8, za: Del Amo 2023, 895.

⁴ Więcej na ten temat zob. Erdö 2006, 11-35.

ze stron autonomiczna decyzja procesowa sędziego. Ten przepis ogranicza jednocześnie zbyt szeroką interpretację przyczyn wyłączenia sędziego, która mogłaby w praktyce sądowej powodować negatywne dla procesu skutki. Wydaje się logiczne, że tę zasadę można wykorzystać także w innych procesach prowadzonych przez sądy kościelne.

Bezstronności sędziów służy także szereg innych przepisów dotyczących funkcjonowania sądów kościelnych, jak np. o: wymogach stawianych na urząd sędziego (kan. 1420 § 4 i 1421 § 3), stabilności jego urzędu (kan. 1420 § 5 i 1422), niezawisłości wikariusza sądowego od biskupa diecezjalnego w orzekaniu (kan. 1420 § 2), możliwości dobrania asesorów przez sędziego jednoosobowego (kan. 1424 i 1425 § 4), niezmienności składu sędziowskiego (kan. 1425 § 5), rozpatrywaniu spraw według ustalonego porządku (kan. 1425 § 3), rozpatrywaniu spraw według kolejności ich wniesienia (kan. 1458), jawności postępowania (kan. 1598 § 1). Na straży bezstronności sądu stoją ponadto wszystkie pozostałe normy zmierzające do zagwarantowania równości stron procesowych (m.in. kan. 1434, 1508 § 1-2, 1514, 1523, 1533, 1544, 1554, 1615, 1637 § 1, 1659 § 1, 1660).

Gwarancją obiektywnego i bezstronnego wymiaru sprawiedliwości jest także obowiązek bezwzględnego przestrzegania norm materialnych i proceduralnych, od których biskup diecezjalny nie może udzielić dyspensy (kan. 87 § 1). Kto naruszałby normy postępowania sądowego, wystąpiłby przeciw autentycznemu Magisterium Kościoła i kanonicznemu porządkowi prawnemu [Rozkrut 2003, 701]. Naruszałby zasadę bezstronności także ten, kto w rozstrzyganiu spraw sądowych kierowałby się emocjami, fałszywym współczuciem, błędnymi zapatrywaniami czy pseudopastoralną chęcią przyjęcia z pomocą w trudnościach⁵. Sprzeniewierzenie się zasadzie bezstronności może także w konkretnych okolicznościach przekładać się na przestępstwo nadużycia władzy (kan. 1378 § 1), symonii (kan. 1380) lub przekupstwa (kan. 1377 § 1).

⁵ Por. Ioannes Paulus PP. II, *Ad Romanae Rotae auditores, officiales et advocatos coram admissos* (29.01.2005), AAS 97 (2005), s. 164-66; Benedictus PP. XVI, *Ad sodales Tribunalis Romanae Rotae* (29.01.2010), AAS 102 (2010), s. 110-14; tekst polski: Benedykt XVI, *Przemówienie do członków Trybunału Roty Rzymskiej z dnia 29 stycznia 2010 r.*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/rota_29012010 [dostęp: 01.01.2023].

2. Procedura wyłączenia sędziego

Procedura wyłączenia sędziego rozpoczyna się, kiedy sędzia sam się nie wycofa od orzekania w procesie, a strona procesowa złoży wniosek o jego wyłączenie. Wyłączenie jest instrumentem prawnym, za pomocą którego strony mają prawo domagać się od sądu, aby na drodze urzędowej rozpatrzył ich wnioski o wyłączenie sędziego z orzekania w procesie [Krukowski 2007, 75]. W KPK/17 ustawodawca stanowił o procedurze wyłączenia sędziego w kan. 1614 § 1-2⁶, 1615 § 3⁷ i 1616⁸. Aktualnie ustawodawca reguluje tę procedurę w kan. 1449 § 1 i przyznaje uprawnienie procesowe wyłączenia sędziego zarówno stronie powodowej, jak i pozwanej. Wydaje się logiczne, że takie uprawnienie przysługuje także obrońcy węzła oraz rzecznikowi sprawiedliwości, jeżeli biorą oni udział w procesie. W sytuacji ujawnienia okoliczności wskazujących na prawdopodobieństwo naruszenia zasady bezstronności sądu, a jednocześnie zaburzenia gwarancji procesowych niezawisłości sędziego kościelnego, należy uwzględnić wniosek strony oraz wyłączyć sędziego obarczonego zarzutem stronnictwa. Złożenie przez stronę procesową wniosku o wyłączenie sędziego powoduje po stronie sądu obowiązek rozpatrzenia sprawy wypadkowej zgodnie z przepisami uregulowanymi w kan. 1587-1591. Wniosek taki należy wnieść – na piśmie lub ustnie – za pośrednictwem sędziego przewodniczącego sprawie głównej (kan. 1588).

W przypadku, kiedy zarzut stronnictwa dotyczy sędziego niebędącego wikariuszem sądowym bądź zastępcą wikariusza sądowego, wniosek ten rozpatruje wikariusz sądowy, zwany oficjałem, bądź jego zastępca (kan. 1449 § 2). Wydaje się, że w przypadku, kiedy zarzut stronnictwa dotyczy sędziego będącego członkiem (a nie przewodniczącym) składu kolegiального – zarówno duchownego, jak i świeckiego – najbardziej praktycznym rozwiązaniem byłoby rozstrzygnięcie sprawy wypadkowej przez przewodniczącego składu orzekającego, którym – co do zasady – powinien być wikariusz

⁶ Kan. 1614 § 2: „Si ipsemet Ordinarius sit iudex et contra ipsum exceptio suspitionis opponatur, vel absteinet a iudicando vel quaestionem suspitionis definiendam committat iudici immediate superiori”.

⁷ Kan. 1615 § 3: „Quod si ipsemet Ordinarius declaratus fuerit suspectus, idem peragat iudex immediate superior”.

⁸ Kan. 1616: „Exceptio suspitionis expeditissime definienda est, auditis partibus, promotore iustitiae vel vinculi defensore, si intersint, nec in ipsos suspicio cadat”.

sądowy bądź jego zastępca (kan. 1426 § 2). Jeżeli zaś zarzut stronnictwa dotyczy wikariusza sądowego bądź zastępcy wikariusza sądowego, wniosek taki musi rozstrzygnąć biskup diecezjalny (kan. 1449 § 2) bądź biskup moderator sądu (art. 24 § 2 DC), którzy – z mocy prawa – stoją na czele sądu (kan. 1419 § 1).

W DC pojawia się pojęcie biskupa moderatora sądu. Najczęściej jest nim biskup diecezjalny, który stoi na czele swojego sądu. W sądzie międzydiecezjalnym zadanie moderatora sądu pełni biskup wybrany do tego zadania przez biskupów diecezjalnych, którzy ten sąd współtworzą. Natomiast w sądzie drugiej instancji, utworzonym przez konferencję biskupów (art. 25, 3°-4° DC), moderatorem sądu jest biskup wyznaczony do tej funkcji przez tę konferencję. Biskupi mogą jednak sami zadecydować, czy decyzje odnośnie do funkcjonowania sądu międzydiecezjalnego będą podejmować kolegiально, i w konsekwencji nie będzie wymagane ustanowienie biskupa moderatora sądu, czy też przekażą kierowanie sądem międzydiecezjalnym wyznaczonemu przez siebie biskupowi moderatorowi sądu. Ustawodawca nie wymaga wprost, aby biskupem moderatorem sądu był biskup diecezji, na terenie której znajduje się sąd międzydiecezjalny, jak również nie wymaga, aby był nim jeden z biskupów tworzących ten sąd. Jednak najkorzystniej byłoby, gdyby biskupem moderatorem sądu międzydiecezjalnego był właśnie któryś z biskupów diecezjalnych współtworzących ten sąd (art. 26 DC). W szczególnych okolicznościach jest możliwe, żeby biskupi na funkcję moderatora sądu wyznaczili także biskupa z innego terenu, np. emerytowanego biskupa, będącego z wykształcenia kanonistą, czy też jednego ze swoich biskupów pomocniczych [Szychmiller 2007, 61].

W sytuacji, kiedy zostałby złożony wniosek o wyłączenie sędziego będącego biskupem, ustawodawca zobowiązuje go do powstrzymania się od orzekania (kan. 1449 § 3). Powstaje pytanie: czy jeżeli zarzut ten dotyczyłby biskupa niebędącego ordynariuszem, np. biskupa pomocniczego, który pełni funkcję sędziego diecezjalnego, to również taki biskup – z mocy prawa – musiałby powstrzymać się od orzekania? Wydaje się, że w obecnym stanie prawnym każdy biskup, w tym biskup pomocniczy będący sędzią diecezjalnym, jest zobowiązany do powstrzymania się od udziału w procesie, jeżeli przeciwko niemu złożono wniosek o wyłączenie. Ustawodawca bowiem w kan. 1449 § 3 używa pojęcia *Episcopus* (biskup), a nie jak np. w kan. 1419 § 1 pojęcia *Episcopus dioecesanus* [Lewandowski 112-14]. Jednak dla Autora tego artykułu powyższe uregulowanie wydaje się

nieuzasadnione. Jeżeli bowiem sędzią diecezjalnym jest biskup pomocniczy, który nie stoi – co do zasady – na czele sądu, to dlaczego miałby on być traktowany inaczej niż pozostali sędziowie diecezjalni? Czy sam fakt święceń biskupich powinien odgrywać tak znaczącą rolę w kwestii wyłączenia sędziego (abstrahując oczywiście od uregulowań związanych z biskupem diecezjalnym czy biskupem moderatorem sądu)? Zdaniem Autora, bardziej precyzyjnym i uzasadnionym byłby zapis kan. 1449 § 3: *Si Episcopus dioecesanus sit iudex et contra eum recusatio opponatur, ipse abstineat a iudicando*. Doprecyzowanie tego przepisu przez ustawodawcę nie prowadziłoby tym samym do niepotrzebnych wątpliwości interpretacyjnych. Logiczną konsekwencją tak przyjętego rozwiązania byłoby rozpatrywanie wniosku o wyłączenie sędziego będącego biskupem, a nie będącego jednocześnie biskupem diecezjalnym albo biskupem moderatorem sądu przez wikariusza sądowego. Jeżeli natomiast biskup pomocniczy byłby jednocześnie wikariuszem sądowym (choć jest to mało prawdopodobne), to wówczas wniosek o jego wyłączenie musiałby zostać rozpatrzony przez jego przełożonego, czyli przez biskupa diecezjalnego bądź przez moderatora sądu.

Należy także zwrócić uwagę na instytucję wyłączenia sędziego w procesie *coram Episcopo*, wprowadzonego przez motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus*⁹. W procesie skróconym złożenie przez stronę procesową wniosku o wyłączenie sędziego, czyli w tym przypadku biskupa diecezjalnego, powoduje konieczność rozpoznania sprawy o orzeczenie nieważności małżeństwa w procesie zwyczajnym [Majer 2015, 179]. Wynika to z dyspozycji wcześniej omawianego kan. 1449 § 3, na podstawie którego sędzia będący biskupem diecezjalnym przeciwko któremu zgłoszono zarzut stronnictwa, jest zobowiązany powstrzymać się od orzekania w sprawie. Wydaje się, że nawet w sytuacji, kiedy wniosek taki nie byłby dostatecznie umotywowany, to biskup diecezjalny przez sam fakt zgłoszenia wniosku o jego wyłączenie, zobligowany jest do powstrzymania się od dalszego udziału w procesie. Wydaje się również zasadną obawą, że biskup diecezjalny, z reguły aktywnie uczestniczący w życiu lokalnego Kościoła, będzie częściej niż inni sędziowie

⁹ Franciscus PP., Litterae apostolicae motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus* quibus canones Codicis Iuris Canonici de Causis ad Matrimonii nullitatem declarandam reformatur (15.08.2015), AAS 107 (2015), s. 958-67; tekst polski: Franciszek, *List apostolski motu proprio Mitis Iudex Dominus Iesus reformujący kanony Kodeksu Prawa Kanonicznego dotyczące spraw o orzeczenie nieważności małżeństwa (tekst łacińsko-polski)*, Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos, Tarnów 2015.

diecezjalni, podlegał wyłączeniu od orzekania w sprawach osób, z którymi utrzymuje jakieś relacje (przyjazne bądź nie), np. z politykami czy z osobami zaangażowanymi w życie Kościoła. Może dojść bowiem do uzasadnionego podejrzenia o kierowanie się przez niego względami osobistymi. W związku z tym poleca się, aby taki biskup nie spotykał się ze stronami procesowymi przed złożeniem przez nich pozwu o orzeczenie nieważności małżeństwa, gdyż jakakolwiek forma pomocy z jego strony wykluczałaby go później jako sędziego w ewentualnym procesie [Tenże 2017, 146].

Kontynuując rozważania na temat kompetentnych organów do rozpatrzenia wniosku o wyłączenie sędziego od orzekania w procesie, należy przejść do omówienia przypadków, w których sędziami są członkowie trybunałów Stolicy Apostolskiej. W przypadku, gdy proces jest prowadzony przed Trybunałem Roty Rzymskiej w drugiej i dalszej instancji (kan. 1444), strona procesowa ma również możliwość wystąpienia z wnioskiem o wyłączenie sędziego – audytora Trybunału Roty Rzymskiej – od orzekania w procesie. W takiej sytuacji wniosek ten rozpatruje Najwyższy Trybunał Sygnatury Apostolskiej (NTSA) (kan. 1445 § 1, 3°; art. 196, 3° konstytucji apostolskiej *Praedicate Evangelium*¹⁰).

W przypadku, gdy sprawa jest prowadzona przez NTSA, zgodnie z kan. 1445 stronom postępowania także przysługuje możliwość złożenia wniosku o wyłączenie sędziego. W przypadku, kiedy wniosek o wyłączenie nie dotyczy kardynała, stosuje się analogię do przepisów zawartych w KPK/83 i dlatego sprawę tę rozstrzyga prefekt NTSA [Malecha 2009, 575]. W sytuacji zgłoszenia *exceptio suspicionis* przeciwko prefektowi NTSA bądź kardynałowi NTSA, sprawę tę rozstrzyga Biskup Rzymski zgodnie z art. 23 i 24 motu proprio *Antiqua ordinatione*¹¹.

¹⁰ Franciscus PP, Costituzione apostolica *Praedicate Evangelium* sulla Curia Romana e il suo servizio alla Chiesa e al Mondo (19.03.2022), https://www.vatican.va/content/francesco/it/apost_constitutions/documents/20220319-costituzione-ap-praedicate-evangelium.html [dostęp: 01.01.2023].

¹¹ Benedictus PP. XVI, Litterae apostolicae motu proprio datae *Antiqua ordinatione* Quibus Supremi Tribunalis Signaturae Apostolicae lex propria promulgatur (21.06.2008), AAS 100 (2008), s. 513-38. Zob. Pontificia Commissio Decretis Concilii Vaticani II Interpretandis, *Responsa ad proposita dubia* (01.07.1976), AAS 68 (1976), s. 635. Zapytano: 1. *Utrum proponi possit exceptio suspicionis adversus singulos S. R. E». Cardinales Signaturae Apostolicae, et quatenus affirmative*; 2. *Quaenam via et ratio sit sequenda ad exceptionem suspicionis definiendam*. Odpowiedź Komisji z dnia 1 lipca 1976 r. brzmiała: *Affirmative ad primum*,

Zazwyczaj wniosek o wyłączenie sędziego jest składany przez stronę lub strony procesowe przed zawiązaniem sporu (po doręczeniu stronom dekretu o wyznaczeniu składu orzekającego). Jednak może być on także zgłoszony na każdym innym etapie procesu, jeżeli zarzut stronnictwa wyłonił się już po zawiązaniu sporu (kan. 1459 § 2). Po złożeniu wniosku powstaje spór, którego stronami są: osoba bądź osoby wnoszące o wyłączenie sędziego oraz sędzia, przeciwko któremu wniesiono zarzut stronnictwa. Jednak w tym sporze pośrednio uczestniczą także strony sporu zasadniczego oraz – jeśli biorą udział w procesie – obrońca węzła oraz rzecznik sprawiedliwości. Udział rzecznika sprawiedliwości jest obligatoryjny w procesach karnych. Ponadto może on brać udział w sprawach spornych, w których zgodnie z osądem biskupa może być zagrożone dobro publiczne. Ustawodawca nakłada również obowiązek występowania rzecznika sprawiedliwości w sprawach, w których występował on w poprzednich instancjach (kan. 1430-1431). Natomiast udział obrońcy węzła jest obowiązkowy w sprawach o nieważność święceń oraz w sprawach o nieważność bądź rozwiązanie małżeństwa (kan. 1432-1433).

Sędzia kompetentny do rozpoznania wniosku o wyłączenie sędziego jest zobligowany przez ustawodawcę przed podjęciem przez siebie decyzji do wysłuchania stron. Ponadto jest on zobowiązany wysłuchać również rzecznika sprawiedliwości oraz obrońcy węzła, jeżeli uczestniczą oni w procesie i nie zgłoszono przeciw nim zarzutu stronnictwa. Wniosek o wyłączenie sędziego ma być rozstrzygnięty jak najszybciej (*expeditissime*), to znaczy w możliwie najkrótszym czasie (kan. 1451 § 1).

Konsekwencją złożenia wniosku o wyłączenie sędziego jest rozstrzygnięcie sprawy wpadkowej oraz wydanie przez osobę kompetentną do rozpoznania tego wniosku dekretu umotywowanego prawnie oraz faktycznie. Przeciwko takiemu dekretowi nie przysługuje apelacja (kan. 1629, 4°-5°). Jednak w sytuacji, kiedy zachodziłyby ku temu podstawy, dekret taki można zaskarżyć poprzez wniesienie skargi o jego nieważność bądź o przywrócenie do stanu poprzedniego – w zależności od rodzaju wady, jaka dotyka decyzję¹².

seu exceptionem suspicionis adversus singulos S. R. E. Cardinales Signaturae Apostolicae moveri posse; ad secundum, res deferatur Summo Pontifici.

¹² Dec. c. Sabbatani z 25 maja 1962 r., RRD 54 (1962), s. 284, n. 42-43, za: Del Amo 2023, 896.

3. Skutki wyłączenia sędziego

W KPK/17 ustawodawca regulował skutki wyłączenia sędziego w kan. 1615 § 1-2¹³. Obecnie jednym ze skutków uwzględnienia wniosku o wyłączenie sędziego od orzekania w procesie jest zastąpienie wyłączonego sędziego innym sędzią. Ustawodawca postanawia, że w takim przypadku należy zmienić osobę, a nie stopień postępowania (kan. 1450). Oznacza to, że należy ustanowić nowego sędziego, ale w obrębie tego samego sądu, który prowadzi proces. Ogólna zasada oznacza, że sprawa prowadzona przez sąd pierwszej instancji nie jest w przypadku wyłączenia sędziego przekazywana do sądu apelacyjnego. Wynika to z faktu, że wyłączenie sędziego ma zawsze charakter osobisty, tzn. zawsze dotyczy pojedynczej osoby lub osób, a nie sądu jako instytucji. Jeżeli wyznaczenie innego sędziego w miejsce sędziego wyłączonego okazałoby się niemożliwe, np. ze względu na braki kadrowe danego sądu czy brak kandydata na urząd sędziego, który po ewentualnej nominacji mógłby zostać wyznaczony w miejsce wyłączonego sędziego, sprawę główną należy powierzyć innemu kompetentnemu sądowi. W takim przypadku nie zmienia się stopnia sądu, czyli instancji sporu. W procesach o orzeczenie nieważności małżeństwa właściwość sądu została uregulowana w kan. 1672. Jeżeli nie ma innego kompetentnego sądu, który mógłby rozpatrzyć sprawę główną (w tym przypadku o orzeczenie nieważności małżeństwa), wówczas należy zwrócić się, zgodnie z art. 69 § 2 DC, do NTSA z opisem zaistniałej sytuacji oraz prośbą o wyznaczenie kompetentnego sądu do rozpatrzenia sprawy o nieważność małżeństwa.

Inne ze skutków uwzględnienia wniosku o wyłączenie sędziego ze składu orzekającego dotyczą ważności podjętych czynności procesowych przed złożeniem wniosku o wyłączenie. Będzie tu chodziło zarówno o czynności procesowe dokonane przed zawiązaniem sporu (np. przyjęcie pozwu w sprawach o orzeczenie nieważności małżeństwa), jak i o czynności procesowe podjęte po zawiązaniu sporu, czyli po wydaniu dekretu ustalającego formułę sporu, który precyzuje m.in. tytuł lub tytuły nieważności małżeństwa, z których będzie toczyć się proces. Ustawodawca stanowi, że – co do zasady – czynności procesowe dokonane przed złożeniem wniosku o wyłączenie

¹³ Kan. 1615 § 1: „Si iudex unicus aut aliquis vel etiam omnes iudices qui tribunal collegiale constituunt suspecti declarentur, personae mutari debent, non vero iudicii gradus”, § 2: „Ordinarii autem est in locum iudicum qui suspecti declarati sunt, alios a suspicione immunes subrogare”.

sędziego są ważne (kan. 1451 § 2, *pars prima*). Natomiast czynności procesowe dokonane po zgłoszeniu wniosku o wyłączenie sędziego należy unieważnić, jeżeli strona (ustawodawca nie reguluje, która ze stron, a więc należy przyjąć, że chodzi zarówno o stronę powodową, jak i pozwaną) zwróci się o unieważnienie tych czynności procesowych w terminie dziesięciu dni od dopuszczenia wyłączenia (kan. 1451 § 2, *pars secunda*). Ten termin należy liczyć według reguły, o której mowa w kan. 203. Wydaje się więc zasadne, aby w dekrecie wyłączającym sędziego znalazło się pouczenie o tym uprawnieniu stron procesowych.

Ustawodawca stanowi o czynnościach procesowych podjętych po złożeniu wniosku o wyłączenie przez któregokolwiek sędziego, nie tylko tego, któremu zarzucono bezstronność. W sytuacji, kiedy zostałyby złożony wniosek o wyłączenie sędziego będącego członkiem (a nie przewodniczącym) składu orzekającego, późniejsze dekrety wydane przez przewodniczącego składu orzekającego będzie można unieważnić, jeżeli któraś ze stron procesowych złożony stosowny wniosek.

Podsumowanie

Podsumowując rozważania na temat instytucji wyłączenia sędziego w procesie kanonicznym, wyraźnie zarysowuje się wola ustawodawcy kościelnego, aby zapobiec sytuacji, w której mogłoby dojść do stronniczości sędziego odnośnie do ferowanego wyroku. Jest to spowodowane troską Kościoła o zagwarantowanie swoim wiernym dostępu do bezstronnego i obiektywnego wymiaru sprawiedliwości. Ustawodawca kościelny nie reguluje w sposób enumeratywny przyczyn wyłączenia sędziego od sądenia w danym procesie – wymienia tylko niektóre przypadki, które zostały wskazane w pierwszej części artykułu. Jednak można dojść do wniosku, że dostatecznym powodem, dla którego można wyłączyć sędziego od rozpoznawania sprawy, będzie każda sytuacja, w której zachodzi uzasadnione podejrzenie stronniczości sędziego bądź sędziów. Uzasadnione wydają się także wymogi stawiane przez Kościół kandydatom na urząd sędziego kościelnego, ponieważ w decydowaniu o wyłączeniu sędziego niezbędne będzie wykazanie się doświadczeniem życiowym oraz sędziowskim przydatnym do rozważnej oceny, czy w danej sytuacji rzeczywiście można postawić zarzut stronniczości sędziego bądź sędziów. Ustawodawca reguluje także procedurę wyłączenia sędziego od orzekania w procesie. W artykule wyłoniły się pytania

wynikające z analizy ustawodawstwa kościelnego, doktryny kanonistycznej oraz praktyki sędziowskiej, na które nie zawsze pojawia się jednoznaczna odpowiedź. W końcu rozstrzygające dla prowadzenia sprawy głównej, w której zgłoszono zarzut stronniczości sędziego oraz uwzględniono wnioski o jego wyłączenie, będą skutki takiej decyzji. Ustawodawca wskazuje na: niezmienność stopnia postępowania (co do zasady) oraz ważność czynności dokonanych przed wniesieniem wniosku o wyłączenie sędziego. Ostatecznie, analizując instytucję wyłączenia sędziego, dochodzi się do przekonania, że instytucja ta stanowi fundament i gwarancję rzetelnego oraz bezstronnego procesu kościelnego.

PIŚMIENNICTWO

- Del Amo, León. 2023. „Zasady postępowania w sądach.” W *Codex Iuris Canonici. Kodeks Prawa Kanonicznego. Komentarz. Powszechne i partykularne ustawodawstwo Kościoła katolickiego. Podstawowe akty polskiego prawa wyznaniowego*. Edycja polska na podstawie wydania hiszpańskiego, red. Piotr Majer, 893-911. Kraków: Wolters Kluwer Polska.
- Erdő, Peter. 2006. „Forum wewnętrzne i forum zewnętrzne w prawie kanonicznym.” W *Forum externum i forum internum w prawie kanonicznym. Między prawem a sumieniem*, red. Ambroży Skorupa, 11-35. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Krukowski, Józef. 2007. „Księga VII: Procesy, część I: Sądy w ogólności, kan. 1400-1500.” W *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*. T. V: *Księga VII. Procesy*, red. Józef Krukowski, 12-122. Poznań: Pallottinum.
- Lewandowski, Paweł. 2015. „Kompetencje biskupa diecezjalnego dotyczące sądownictwa kościelnego w przedmiocie procesów małżeńskich według kodeksu prawa kanonicznego z 1983 roku i instrukcji procesowej *Dignitas connubii*.” W *Kościół lokalny w Kościele Chrystusa*, red. Robert Kantor, 109-25. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. <http://dx.doi.org/10.15633/9788374384810.07>
- Lewandowski, Paweł. 2019. „Zadania sędziego w procesach pierwszej instancji Sądu Diecezjalnego w Tarnowie w latach 1945-1983.” W *Struktura i działalność Sądu Diecezjalnego w Tarnowie w latach 1945-1983*, red. Robert 21-47. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. <http://dx.doi.org/10.15633/9788374387309.03>
- Majer, Piotr. 2015. „Art. 5/Tytuł V. Proces małżeński skrócony przed biskupem.” W *Praktyczny komentarz do Listu apostolskiego motu proprio *Mitis Iudex**

- Dominus Iesus papieża Franciszka*, red. Piotr Skonieczny, 163-217. Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos.
- Majer, Piotr. 2017. „Proces skrócony – szanse i obawy”. W *Małżeństwo i rodzina w prawie kanonicznym i w prawie polskim*, red. Józef Krukowski, Mirosław Sitarz, i Janusz Gręźlikowski, 143-61. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Majer, Piotr. 2019. „Bezstronność”. W *Leksykon Prawa Kanonicznego*, red. Mirosław Sitarz, 262-67. Lublin: Stowarzyszenie Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Malecha, Paweł. 2009. „Lex propria Najwyższego Trybunału Sygnatury Apostolskiej”. W *Finis legis Christus. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Wojciechowi Góralskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*. T. I, red. Józef Wroczeński, i Jan Krajczyński, 565-86. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Pawluk, Tadeusz. 2016. *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*. T. IV: *Dobra doczesne Kościoła. Sankcje w Kościele. Procesy*. Olsztyn: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Pikus, Szymon. 2002. „Sędzia kościelny w świetle zadań i uprawnień procesowych”. *Prawo Kanoniczne* 45, nr 3-4:269-84.
- Rozkrut, Tomasz. 2003. *Jan Paweł II do Roty Rzymskiej*. Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos.
- Sztychmiller, Ryszard. 2007. „Trybunały”. W *Komentarz do Instrukcji procesowej „Dignitas connubi”*, red. Tomasz Rozkrut, 57-121. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.
- Szymczak, Mieczysław. 1988a. *Słownik języka polskiego*. T. 1. Warszawa: PWN.
- Szymczak, Mieczysław. 1988b. *Słownik języka polskiego*. T. 2. Warszawa: PWN.
- Szymczak, Mieczysław. 1989c. *Słownik języka polskiego*. T. 3. Warszawa: PWN.